

FTAMP 16.01.45

¹Н.Б.Абдрахынова

аға оқытушы, МА

¹С. Демирел атындағы университеті, Қаскелең к., Қазақстан

ШЕРХАН МҰРТАЗА ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ТІЛДІК ТҰЛҒАСЫ (Ай мен Айша шығармасы бойынша)

Аңдатпа. Мақалада Ш.Мұртазаның шығармаларының тілі, жазушылық шеберлігі туралы сөз болады. «Ай мен Айша» романындағы жазушының тілдік тұлғасын танытатын, тіл шеберлігін көрсететін тұстарынан үзінді ала отырып, талдау жасалынды. Шығармаларындағы кейіпкерін тілі арқылы кейіптеу тәсілі Ш.Мұртазаның соны жолы, ерекше қасиеті, өзіне тән шеберлігі. Мақалаға «Ай мен Айша» романындағы кейіпкерлер тіліне тоқтала отырып, жазушының ерекше тілдік тұлғасын анықтағандай болдық. Жазушының тілдік тұлға мәселесін тілдік, экстралингвистикалық (тарихи, мәдени, әлеуметтік, психологиялық) факторларды сабақтастыра отырып, кешенді түрде талдап, тілдік тұлға қалыптасуының тілтанымдық негізін анықтама берілді. Шығармадағы Айша бейнесі, өз сөзімен мінездеме берген Барсхан бейнесі қарым-қатынас тілі арқылы ашылады. Коммуникативтік байланыс мүшелері шығарманың негізгі қаһарманы мен реципиент оқырман.

Түйін сөздер: тілдік тұлға, шеберлік, суреткер, кейіпкер тілі, өзіндік стиль, коммуникация.

Аннотация. В статье говорится о языке произведений Ш.Муртазы, его писательском мастерстве. Взяв отрывки из романа «Ай и Аиша», которые показывают языковую личность и языковые способности писателя, был сделан анализ. Способ Ш.Муртазы характеризовать своих персонажей через свой язык – это уникальная черта, его собственное мастерство. Сосредоточившись в статье на языке персонажей романа «Ай и Аиша», мы как бы выявили уникальную языковую личность писателя. Проблема языковой личности писателя анализировалась комплексно, сочетая языковые и экстралингвистические (исторические, культурные, социальные, психологические) факторы, определялась языковая основа формирования языковой личности. Образ Аиши в произведении, образ Барсхана, описанный ее собственными словами, раскрывается через язык общения. Участниками коммуникативного общения являются главный герой произведения и читатель-реципиент.

Ключевые слова: языковая личность, мастерство, художник, язык персонажа.

Abstract. The article talks about the language of the works of Sh. Murtaza, his writing skills. Taking excerpts from the novel "Ai and Aisha", which show the linguistic personality and linguistic abilities of the writer, an analysis was made. Sh.Murtaza's way of characterizing his characters through his own language is a unique feature, his own mastery. Focusing in the article on the language of the characters in the novel "Ai and Aisha", we kind of revealed the unique linguistic personality of the writer. The problem of the writer's linguistic personality was analyzed comprehensively, combining linguistic and extralinguistic (historical, cultural, social, psychological) factors, and the linguistic basis for the formation of a linguistic personality was determined. The image of Aisha in the work, the image of Barskhan, described in her own words, is revealed through the language of communication. The participants of communicative communication are the protagonist of the work and the reader-recipient.

Keywords: language personality, mastery, artist, character language.

Әлемдегі жансызға жан бітіріп, күш-жігер беріп, өзінің бойынан тамшы рух беріп, тірілту әрекеті - ана мен жазушының ғана қолынан келер шеберлік болса керек. Жазушыны әлемдегі аяулылардың қатарына қосу себебіміз де осы «жансызға жан бітіру» кереметінде. Әрбір шығарма жазушының көкірегінде пісіп, жетіле отыра, тілі арқылы жарыққа шығады. Әдемі де кестелі өрнектермен оқырман жүрегіне жол тартады.

Көңілдегі көрікті ойын қағаз бетіне түсіруде әр жазушы өз стилін, өз ерекшелігін айқын таңбалайтыны анық. Сол таңбасы әр шығармасында менмұндалап тұрады. Әдебиет көкжиегінде әлдеқашан таңы атып, өз оқырмандарын қалыптастырып, қолтаңбасының «кодын» айқындап тастаған марғасқа жазушыларымыз аз емес. Олардың қатарына М.Әуезов, Ә.Кекілбаев, Ш.Айтматов, Ш.Мұртаза, Т.Әлімқұловты жатқыза аламыз.

Дегенмен, әр істің өз иесі бар дегендей, әр құдірет пен керемет бар жан иесіне тиісті емес. Әр жазушының жеткізу шеберлігі әртүрлі. Сөз сиқырына елтіп кетен оқырман шығарманың ішіне бойлап отырып, әр оқиғаны өз көзімен өткеріп отыраы белгілі. Осы бір керемет әсерге қайта бойлағысы келіп, «өз жазушысын» іздеп жүріп, жаңа туындысын тауып оқи береді, оқи береді. Сондай бір ерекше қасиетке ие жазушының бірі Шерхан Мұртаза туралы сөз қозғамақпыз.

Халқымыздың басынан өткізген небір зұлмат жылдарын кейінгі оқырман санасына «тайға таңба басқандай» етіп анық, әсерлі жеткізе алатын қарымды жазушы. Ондай шығармалары «Балалық шаққа саяхат»,

«Өлгендер қайтып келмейді», «Жусан исі», «Жабайы алма», «Бұлтсыз күнгі найзағай», «Қырық бірінші жылғы келіншек», «Ай мен Айша», «Интернат наны» т.б. жазушының өз өмірін сипаттағанымен, еліміздің басынан өткізген ауыртпашылыққа толы тағдырын суреттеді.

Шерхан Мұртаза туралы Қ.Мұхамеджанов сөзі: «Түгелдей алғанда, Ш. Мұртаза туындылары қазақ халқының көркем әдебиетінің өркендеп өсу жолындағы баға жетпес зор табыс болды. [1]

Кейіпкер бейнесін келтіруде, тілдік тұлғасын қалыптастыруда сан қырлы әдіс-тәсілдерді қолданады. Осындай шеберлік жағынан Ш. Мұртазаға тең келер жазушы санаулы. Ол айырықша қасиетті «Ай мен Айша» романы арқылы талдап көрер болсақ:

«Тарпаң тағдыр табанына адамды бір салмасын. Бір салса, тас керен боп, айқайласаң да, арызыңды есітпейді». Мұндағы «тарпаң тағдыр»- (Тарпаң сөзі-В.В.Радловтың көрсетуінше, қазақ тілінде жабайы жылқының атауы) жабайы жылқыдай асау, әр қиындықты бір көрсеткен асау тағдыр мағынасында болса, «Айша кейде осындай. Мейірімі түседі» тіркестерде Айша мінезінің жалпы қатты екендігі сезіледі. Оны екінші сөйлем аңғартып тұр. Мейірімі түседі, кейде деген сөздер бір-бірінің мағыналас синонимдері.

«Мұндай кәусар ауаны үзіп-жұлқып жұтпай, сіміре беру керек саумал қымыз сияқты. Ауаны сіміру- тілдік қолданыс жағынан да, биологиялық қасиеті жағынан да теріс ұғым. Бірақ ауаны толықтай, көкіректі кере-қарыс ашып, жұтына дем алу деген ұғымды келістіре беріп отыр.

Жалпы Ш.Мұртаза өз кейіпкерлерін суреттеуде де алдына жан салмайтын шебер суреткер.

Сонда менің көз алдыма Шоңқара диірмені келді. Оның айдын суында неміс диірменшінің үйрек-қаздары қаптап жүреді. Ауласында тұмсығы салбыраған түйетауықтар... шыңғырған торайлар, қорсылдаған мегежіндер...

Бұл үзіндідегі «неміс диірменшіні» автордың жақтырмаған көзқарасы білініп тұр. Кейде шығарма авторы кейіпкер тілі арқылы ғана емес, өз сөзі арқылы да көзқарасын білдіріп қояды. «Үйрек-қаздары қаптап жүреді.» Жалпы ұнататын нәрсеге, жан несіне немесе жағымды кейіпкерге «қаптап» сөзі қолданылмайды, Қаптап сөзі-әрдайым жағымсыз пікірді білдіреді (Қаптап келеді, қаптап кетті, қаптаған жұрт). Осы жағымсыз пікірін «тұмсығы салбыраған, қорсылдаған т.б» сөздері арқылы да көрсетіп алады. Жазушының айқындауыш тәсілі арқылы оқырманға неміс диірменшісі жағымды адам болып көріне қоймайтынын байқаймыз..

«Ал мұнда болса, екі-үш тауық жем таба алмай шұрқырайды. Қазақтың тауығына дейін ебедейсіз бе...».

Бұл бөлікте қазақ халқының еншісіне тиген мінез - ебедейсіздік дей отыра, келесі бөлік арқылы момын да баяу халқына деген махаббаты

косыла өріледі. Құрт, құмырсқа, жәндік жеу халқымызда жоқ қасиет екендігін іштей сүйсіне баяндайды.

Тұла бойы тұнған намыстан жаралған қайран қазақ. Намысы мол, айласы аз, бағы да сол, соры да сол.

Романға нәр берген бір жетістік – ұлттық характерге мән беру. Қазақ халқына ғана тән ұлттық ерекшеліктер жазушы кейіпкерлерінің бойынан көптеп кездеседі. Жазушы сол кейіпкерлеріне тіл бітіре, коммуникативтік әрекеті арқылы әдемі де жан-жақты көрсете алады. Кейіпкер тілінің жатықтығы сонша, сіз кейіпкердің бүкіл болмысын сезіне аласыз.

Жазушының өзінің қолтаңбасын қалдырған, өзіндік стилін қалыптастыруда үлесін қосқан айырықша белгісі-әрекеттерді, сипатты қарама-қарсы қою. Ақ пен қараны, зұлымдық пен жақсылықты, әділдік пен әділетсіздікті қатар қоя отырып, бірінен бірінің артығырақ екендігін аша түседі.

Мысалы, *«Дүниенің жаратылысында жазық жоқ, мүкісі жоқ. Дүниені бүлдіретін – өзіміз. Ең ақылды жаратылған жан – ол адам. Ақылды азапқа айналдырған да – адам. Жаратылыста жазық жоқ».*

Мұндағы, Дүниені бүлдіретін өзіміз деп, табиғаттың жалғыз жауы-адамзат дей отыра, адамды ең ақылды жаратылған жан дейді. *«Адам бейшараны қуанту үшін көп нәрсе де керек емес екен ғой. Көңіл жетсе, бәрі жетеді екен ғой»* дейді. Яғни, өзі жаратылған жаратылысқа зұлымдық жасаушы адам дей келе, жаратқанның ең бір сәтті шыққан жаратылысы адам екендігін және оның ақылды екендігін айтады.

«Бейшара»-адам ойын білдірудегі орнымен қолданылған сөзі. Халқымызда жақсы көрген, аяушылық танытқысы келген адамды бейшара, байғұс дейтіні бар. Жазушы да «адам бейшара» қанша табиғатқа залалын тигізуші болса да, ең ақылды жаратылыс және оған керегі бір-бірімен жылы қарым-қатынас қана болса болды, артық ештеме керек емес дейді.

Жазушы кейіпкер мінезін сөз арқылы бере отырып, кейде өз сөзімен айқындап та қояды.

Сонда Жолдасбек:

– Азай, басқа планетада адамдар бар ма? – деп әңгіменің арнасын басқа сайға бұрып жіберді. Қу ғой.

Егер, «Қу ғой» деген тіркес қосылмаған болса, оқырман Жолдасбекті адал, аңқау, әлі ойлау қабілеті толық жетілмеген бала деп қабылдауы мүмкін еді. Басқа планетада адам бар, жоғын сұрауы әңгіменің арнасын басқа жаққа бұрғысы келуінде. Бұл да кейіпкерді кейіптеу шеберлігі.

Бұл үзіндіде адамдарды диалогке кіргізе, тілдестіре отырып, жалпы адамзаттың қиялын, ойында жүрген сұрағын баса танытады. Адамдардың миында болуы мүмкін сұрағына жауап беруде кейіпкерін қолданады.

Жазушының тағы бір тілдік ерекшелігінің бірі- сөйлемдерде когеренттіліктің жиі кездесуі. Тілдік тірлік сөйлемдерде жақсы сақталады.

Жазушы бірінші сөйлемде айқындаса, екінші және үшінші сөйлемдерімен анықтайды. Оған дәлел:

«Тірмізік екенмін. Қасқырдың тарамысынан жаралғандай тырмысып әлі тірі жүріп келемін...»

«Балалық шығар. Таласбай бұлақтың суындағы көкқасқа бақаларды садақпен атып, таспен ұрып, талайын өлтіріп ек»

«Нәметқұл оқыса, зор галым болар еді. Темірден неше түрлі құрал шығарады»

Бұл сөйлемдердегі айқындауыш бөлік- «Тірмізік екенмін», «Балалық шығар», «Темірден неше түрлі құрал шығарады», ал анықтауыш бөлім екінші бөліктері. Айқындауыш мүше не алдыңғы, не артқы бөлігінде кездесе береді.

Шығармада жиі кездескен тағы бір ерекше көңіл бөлерлік нәрсе-сол уақытта жиі қолданған, бірақ қазіргі уақытта (шығарманың жазылған уақытында) тұрмыста, өмірде қолдана бермейтін кейбір сөздердің мағынасын ашып, түсінік бере кету.

«Әуіт дегеніңіз – кәдімгі бөгет».

«Желдің аты – Алтынкүрек. Адамдарды қан қақсатқан, ызғарлы суықпен сүйегін сырқыратқан дүлей дию сияқты сиықсыз қысты бір түнде жайратып салатын Алтынкүрек. Қарды гана ысырмай, адамдардың еңсесін езген қайғы-мұңды да аршығысы кеп, уайымыңды жеңілдететін Алтынкүрек».

«Айтпақшы, сол күні Наурызкөк келді.

Наурызкөк – моп-момақан. Екі көзі моншақтай қап-қара, көгілдір аспан түстес, сүп-сүйкімді».

Шығарманы оқу барысында оқырман қандай да бір сөздердің мағынасын түсінбей қалмайды, түсіндірме сөздік іздеп кетпейді, автор өзі қолданған сөздің мағынасын келесі сөйлемінде ашып, талдап береді.

Ш.Мұртазаның қай шығармасын алсаңыз да, осы қасиет сақталады. Жазушының өзіндік қолтаңбасы, тілдік тұлғасы анық, айқын көрініп тұрады.

Мінеки, жазушының шеберлігі, басқаларға ұқсамайтын ерекшелігі осында жатыр. Шығармаларындағы тілінің жатықтығымен қоса, жазушылық байқампаздығы мен шеберлігі бір-бірімен аса бір ұқыптылықпен өріліп, жан жағы жинақы, шашауы шықпаған толық, біртұтас қалпында көз алдымызға келе қояды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Ш.Мұртаза «Ай мен Айша»роман-дилогия. Қарағанды-2021, Qasym баспа үйі. 235 бет.

- 2 Қазақстан ұлттық энциклопедия. 8-том.
- 3 Р.Сыздық «Сөздер сөйлейді» Алматы, 2014. 215 бет.
- 4 Л.Омарқұлова, А.Рединская «Ш.Мұртаза шығармасындағы Айша бейнесі» мақала. Арыс баспасы. 2018 ж. 12 бет.